

ՈՒԿՐԱՆԱՅԻ ԵՎ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ

1. ՂՐԻՄԻ ԳԱՂԹՕՋԱՆՆԵՐԸ

Ղրիմը հայերին ծանոթ էր հնագույն ժամանակներից։ Տիգրան Մեծի և Միհրդատ նվաթառորի աշխարհակալությունից հետո հայերը վաճառատն-
դիներ ունեին Սև և Կասպից ծովերի հյուսիսային ափերին և առևտուր էին
անում այդ երկրամասերում թափառող ցեղերի հետ։

Տավրիկյան աշխարհի մասին հայերեն առաջին տեղեկություններից մեկը
հաղորդում է VII դարի հայկական «Աշխարհացոյցը»։ Սկսած VIII դարից,
կարևոր մասնակցություն ցուցաբերելով Բյուզանդիայի քաղաքական ու տնտե-
սական կյանքին, հայերը վերջինիս միջոցով թափանցում են Տավրիկիա՝ տար-
բեր շարժառիթներով ու նպատակներով։ VIII դարի սկզբներին այստեղ էր
դրսնվում հայազգի իշխանավոր Վարդանը, որը հենվելով ապստամբ խերսո-
նեսցիների վրա՝ վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս և տապալելով Հուստինիա-
նոս II-ին, ինքը բազմեց կայսերական գահին (711—713)։ X դարում խերսո-
նեսի իշխանավորներից էր հայազգի Կալոկիրը, որի միջոցով Բյուզանդիան
փորձում էր դիվանագիտական կապերի մեջ մտնել Կիևի իշխան Սվյատոս-
լավի հետ¹։

XI դարից նկատելի զանգվածներով Ղրիմում սկսում է հաստատվել մըշ-
տական հայ բնակչություն։ Այդ դարերին հայ գաղթական հոսանքները Ղրիմ
են անցնում Բյուզանդիայի քաղաքական և կրոնական ճնշման, սելջուկների՝
դեպի Հայաստանի ու Փոքր Ասիայի շրջանները խորանալու, առևտրական և
այլ շարժառիթներով։

XI դարի առաջին կեսին արդեն նկատելի է հայերի տեղաշարժը Կ. Պոլսից
և Բալկաններից դեպի Սև ծովի հյուսիսային շրջաններն ու Ղրիմի քաղաք-
ները։ Այդ նույն ժամանակ արտագաղթի դիմած հայերը Ղրիմ են անցնում նաև
Փոքր Ասիայից։ Հայերը տեղափոխվում էին Մերձդանուբյան շրջաններով,
Կ. Պոլիս—Ղերիմ և Տրապիզոն—Ղրիմ ծովային ուղիներով, ինչպես նաև Հյուսի-
սային Կովկասի վրայով։

XIV դարում Ղրիմ են գալիս հայ բնակչության նոր հոսանքներ։ Թերա-

¹ Տե՛ս Ю. Кулаковский, Прошлое Тавриды, Киев, 1914, էջ 112։

կղզին դառնում է նաև այն կամրջակը, որի վրայով արտագաղթյի դիմած Գալսթյունը անցնում է ոստական, ուկրաինական և լեհական շրջանները։ Մոնղոլների տիրապետության ժամանակ ծայր առած արտագաղթյի հետևանքով հայ բնակչության մի սովոր հասավ՝ տեղափոխվում է նախ Ոսկե Հորդա, իսկ անտեղից էլ, կոտորելով թաթարների դիմադրությունը, մոտ 1330-ական թվականներին գալիս է Ղրիմ։ «Ենթադրվում է, որ յվսարայի իշխանը և ազնիւք և հասարակ ժողովուրդը վառեալք ղինու պատերազմելով ընդ թաթարացն հեղքեալ ղան ի Ղրիմ,— գրված է մի նշանավոր հիշատակարանում,— և բնակին ի Ֆեոդոսիա, ի Կադարաթ և ի Սուրխաթ և ի կողմանս սոցա. այս եղև 928 (1330) թուին»։ Դրան նախորդել էր Ախարայի հայերի և Կաֆայի ձենովական հյուպատոսի միջև կայացած համաձայնությունը²։

Հայերի թիվը թերակղզու վրա այնքան է ավելանում, որ թաթարներից հետո նրանք բռնում են երկրորդ տեղը³։ XV դարի 70-ական թվականներին միայն Կաֆա քաղաքում 70 հազար բնակչից մոտ 46 հազարը հայեր էին⁴։

XV դարի 70-ական թվականներին ղրիմահայոց բնակական կազմը կրում է նոր փոփոխություններ։ 1475 թ. թուրքական նավատորմը՝ դաշնակցած թաթարների հետ, ծովից ու ցամաքից շրջապատում է Կաֆան։ Քաղաքի բնակիչները (հիմնականում հայեր) իրենց հայազգի հրամանատարի գլխավորությամբ վճռական դիմադրություն են ցույց տալիս։ Սակայն հնգօրյա պաշարումից հետո թշնամին կարողանում է նրանց զրկել խմելու ջրից և հրետանու օգնությամբ շատ տեղերում քանդել քաղաքի պարիսպները։ Պաշարվածները հանձնվում են թուրքական հրամանատարությանը։

Թուրքական տիրապետության հաստատման պատճառով հայ բնակչության մի զգալի մասը հեռանում է թերակղզուց և հաստատվում կիովում, Կամենիցում և այլուր։ Նշանակալից թվով հայեր գերեզմարվում և քշվում են Կ. Պոլիս։ Այդպես էր, սակայն, թուրքական տիրապետության առաջին շրջանում։ Հետագայում, Հայաստանից և այլ վայրերից կատարված մասնակի գաղթների և մանավանդ XVII դարի սկզբին ջալալիների շարժման հետևանքով ծայր առած արտագաղթների հետևանքով ղրիմահայոց թիվը կրկին ավելանում է։

XI—XII դարերից սկսած ընդհուպ մինչև XVIII դ. վերջին քառորդը, երբ հայերն ու հույները արտագաղթեցին Ղրիմից, հայ բնակչությունը բավականին պատկառելի զանգվածներով ապրում էր Կաֆայում (Թեոդոսիա), Սուդակում, Սուրխաթում (Հին Ղրիմ), Կեոզևում (Եվպատորիա), Կադարաթում, Ղարասուբաղարում (Բելոգորսկ), Ակմեչիթում (Սիմֆերոպոլ), Բախչիսարայում, Չեմբալոյում (Բալախլավա), Օրաբազարում (Արմյանսկ), Ինկերմանում և այլ քաղաքներում ու հայալ, Բախչիլի, Օրթալանկ, Թուպտի, Խամշլի, Ղշլավ զուտ հայկական գյուղերում։

Ղրիմի հայկական այս գաղթօջախները, քաղաքական պարագաների բերումով, XIII—XVIII դարերում գրեթե միշտ կախյալ հարաբերությունների մեջ են եղել թաթարական գերիշխանությունից, սրան զուգընթաց՝ ջենովական

² Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 7442, էջ 281։

³ Տե՛ս Тунманн, Крымское ханство, Симферополь, 1936.

⁴ Տե՛ս „Atti della società Ligure di storia Patria“ (այսուհետև „Atti.“), Genova, 1879, VII, էջ 343։

առևտրա-վարչական տիրակալությունից (XIII—XV դարեր)։ 1475 թ. հետո նրանք ենթակա էին թուրք-թաթարական համատեղ բռնատիրությանը։ Դա-վութահայ կյանքի ելիէջներն այստեղ մշտապես կախված են եղել ալլ տիրա-պետողների բմահաճույքներից։

Չնայած թուրք-թաթարական և ջինսական իշխանություններից քաղաքական որոշակի կախյալ վիճակում գտնվելուն, այնուամենայնիվ ղրիմահայ գաղութը իր ներքին կյանքի կարգավորման խնդիրներում օգտվել է յուրատե-սակ ինքնավարությունից, կառավարվել ազգային ավանդույթներով ու սովորույթներով։ Հայերը Ղրիմում, մանավանդ մինչև 1475 թ., ունեին իրենց ղինված ուժը։ Հայկական մարտական ուժերը առանձնապես զգալի էին Կազարաթ բերդապահ քաղաքավանում։ Սրա շնորհիվ ջինսական Կաֆան պաշտպան-վում էր թաթարական հարձակումներից։ Դրա համար էլ «ի վերայ ջրոյն Կազարաթի» Կաֆայի ճենովական հյուպատոսը Մուղալյանց հայ իշխանին որոշակի վճարով կարգել էր կուսակալ⁵։ Հայերն իրենց գործն ունեին նաև Կաֆայում⁶։

Սկզբում՝ XI—XIII դարերում, ղրիմահայերի հիմնական զբաղմունքը առևտուրն էր։ Հաջորդ դարերին այն գնալով ընդլայնվում է, սակայն գրան դուզընթաց կարևոր նշանակություն են ստանում նաև արհեստագործությունն ու երկրագործությունը (մանավանդ այգեգործությունը)։

Ղրիմի քաղաքները խոշոր դեր են խաղացել միջնադարյան առևտրի մեջ, Արևելքի և Արևմուտքի առևտրական կապերում, մանավանդ այն ժամանակ, երբ մոնղոլական նվաճումների հետևանքով զգալապես բարձրացել էր Տանա, Կաֆա և Տրապիզոն մտնող քարավանային բանուկ ճանապարհների դերը։ Ղրիմի ինչպես ներքին, այնպես էլ տարանցիկ առևտրի մեջ առաջատար տեղը մինչև 1475 թ. պատկանում էր ջինսկացի և հայ առևտրական դասին, իսկ XV դարի վերջերից մինչև XVIII դարի 70-ական թվականները՝ հայ և ռուս վաճառականներին։ Ղրիմում հաստատված առևտրական գաղթակետերում, ճենովացիները իրենց փոքրաթիվության պատճառով առևտրի մեջ լայն տեղ էին տալիս հայ վաճառականությանը և հայ առևտրա-վաշխառուական կապիտալին։

Տավրիկյան հայերի առևտրական գործունեությունը XIII—XV դարերում ընդգրկում էր Ղրիմի վաճառաշահ քաղաքներ Կաֆան, Մուղակը, Սուրխաթը, իսկ XVI—XVIII դարերում առևտրական կարևոր կենտրոններ դարձած Ղարա-սուբազարն ու Արմյանսկի Բազարը։ Սակայն նրանց գործունեությունը չէր ամփոփվում միայն Ղրիմում. նրանք առևտրական գործունե կապեր էին հաստատել Եվրոպայի և Ասիայի մի շարք երկրների հետ։ Ռուսական շրջաններին, Եվրոպայի և մահմեդական աշխարհի հետ առևտուր անելիս ղրիմահայ վաճառականները սովորաբար գործածում էին իրենց սեփական կնիքները, որոնց վրա գրուշմված էին ռուսերեն, լատիներեն և արաբերեն անվանատառեր՝ առևտրական գործարքների ժամանակ հավաստելու համար նրանց անձնավորու-թյունը⁷։

⁵ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 7442, էջ 282բ։

⁶ Տե՛ս Հ. Վ. Քուլենբյան, Պատմություն գաղթականության իրիմու հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 120։

⁷ Տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիման, ք. 1, վավ. 43։

Բաղմալյան էին առևտրի ապրանքները: Ղրիմ էին ներմուծվում ղլխավորապես գործվածքեղեն, մորթեղեն, մետաքս, դինի, մրդեղեն, պերճանքի առարկաներ, համեմունք, ղենք և այլն: Սրանք բերվում էին ոչ միայն տեղում վաճառելու, այլև Հյուսիսի և Արևելքի շուկաները տեղափոխելու նպատակով: Ղրիմից արտահանվում էին հաց, ձուկ, կաշվեղեն, մոմ, աղ, մորթեղեն և այլ ապրանքներ: Առևտուր էին անում թե առանձին վաճառականներ և թե առևտրական միավորումներ, որոնց անդամակցում էին նաև հայերը:

Աշխույժ էր ղրիմահայ վաճառականների կապը լեհական շրջանների և մասնավորապես Լվովի հետ: Լեհաստանում, Գալիցիայում, Տրանսիլվանիայում, Բանատում և Լիտվայում նրանք նույնիսկ իրենց առևտրական գործակալներն ունեին: Մասնավորապես սերտ էր կապը Լվովի հետ, ուր ստվար թվով հայ բնակչություն կար: Լվովը նրանք դարձրել էին առևտրական կապող օղակ Արևելքի ու Արևմուտքի միջև, նրա վրայով կատարում էին քսորավանային երթևեկ և կազմակերպում արևելյան ապրանքների վաճառք, որին մասնակցում էին նաև եվրոպացի վաճառականները:

Ղրիմահայ վաճառականներին էր պատկանում թաթարական շրջանների առևտրի մենաշնորհը, մանավանդ 1475 թ. հետո, երբ նրանց ձեռքն է անցնում Ղրիմի առևտրի պատկառելի բաժինը: Հնարավորություն ունենալով աղատորեն երթևեկելու թաթարական շրջաններում և քաջ ծանոթ լինելով մահմեդական ժողովուրդների նիստ ու կացին հայերը անարգել ու արդյունավետ առևտուր էին անում:

Զերբեզիայի և Ղրիմի խանությունն ենթակա կովկասյան մյուս տերիտորիաներում առևտրի նախաձեռնությունը նույնպես պահում էին ղրիմահայ վաճառականները: Զերբեզիայից նրանք բերում էին մորթեղեն, մոմ, մեղր և այլ ապրանքներ:

Թաթարական ֆեոդալական ավագանին, տեսնելով, որ հայ վաճառականների շնորհիվ խանությունն են ներմուծվում արևելյան ու արևմտյան ապրանքներ, ոչ միայն չէր խոչընդոտում նրանց առևտրական ձեռնարկումներին, այլ հաճախ նույնիսկ խրախուսում էր հայ առևտրականներին, նրանցից ընտրելով նաև իր համար գործակալներ՝ առևտուր և այլ հանձնարարություններ կատարելու համար:

Միջնադարյան Ղրիմի առևտրական կապերը սերտ էին Սև ծովի փոքրասիական շրջանների և առանձնապես Տրապիզոնի հետ: Սկսած XIII դարից, ղրիմահայերը ամենագործուն մասնակցությունն էին բերում Ղրիմի և փոքրասիական շրջանների միջև ծավալվող առևտրին: Նրանք Ղրիմից Տրապիզոն էին բերում ձուկ, արծաթ, գործվածքներ, ցորեն:

Ղրիմահայ գաղութը մասնակցել է նաև Կովկասի և Հայաստանի հետ կատարվող առևտրին: Իրենց հերթին Հայաստանի վաճառականներն էլ Ղրիմի մշտական հյուրերն էին: Գողթանցի վաճառականների թիվը XVIII դարում Կաֆայում այնքան մեծ էր, որ նրանք մի քանի հյուրանոցներ էին զբաղեցրել: Տրապիզոնի և Կոստանդնուպոլսի վրայով ղրիմահայերը առևտուր էին անում Կիլիկիայի և Սիրիայի հետ, այնտեղից միաժամանակ Ղրիմ բերելով Կիլիկիայում արտադրված ապրանքներ: Սև ծովի հյուսիսային շրջաններում շրբ-

ջանառության մեջ են ևղել նաև Կիլիկիայի հայկական թագավորության դրամները⁹։

Միջնադարում տավրիկյան առևտրի ղյուավոր ուղղություններից մեկն էլ ձգվում էր դեպի Կ. Պոլիս, որաւղից այն ղատվում էր Երկու մասի՝ մեկը դեպի Արևմտյան Նվրոպա, մյուսը՝ Կիլիկիա, Սիրիա, Նդիպոտոս։ Լատինական կայսրության անկումից հետո (1261) այդ առևտրական ուղին կյանքի կոչեց ձենովացիների առևտրական հենակետը Կ. Պոլսում։ Ղրիմահայ վաճառականների այցելությունները Կ. Պոլիս և Զմյուռնիա այնքան պարբերական էին դարձել, որ ժամանակի ընթացքում նրանք այնտեղ հաստատել էին իրենց առևտրական հենակետերը։

Ղրիմահայերը շփվում էին նաև ռուսական պետության հետ։ XV դարի վերջին քառորդից սկսած առևտրական և դիվանագիտական առնչությունները ռուսական պետության և Ղրիմի խանության միջև ընդունում են աշխույժ բնույթ և համեմատաբար լայն չափերի ներկու պետությունների տնտեսական ու դիվանագիտական կապերը նշանակալից չափով կենսագործվում էին ղրիմահայերի մասնակցությամբ։

XV—XVI դարերում ղրիմահայ բազմաթիվ վաճառականներ Ղրիմ-Ռուսական առնչություններում հանդես էին գալիս ուղղակի դիվանագիտական հանձնարարություններով։ 1487 թ. Աստվածատուր անունով ղրիմցի մի հայ վաճառականի միջոցով Իվան III-ը կապ էր պահպանում թաթարներից դժգոհ Թամանի հրեա իշխան Զաքարիայի հետ¹⁰։ XVI—XVII դարերում Ղրիմ-Մոսկովյան դիվանագիտական հարաբերություններում կարևոր դեր էին կատարում նշանավոր այլ ղրիմահայեր։

XVIII դարի առաջին տասնամյակից սկսած, երբ Իսրայել Օրու և նրա կուսակիցների ջանքերով հայերի ռուսական կողմնորոշումը որոշակի կերպարանք էր ստացել, ղրիմահայ շատ գործիչներ աշխատում են օգտակար լինել իրենց ազգակիցների քաղաքական նկրտումներին։ Ղրիմահայ վաճառականներից մեկը 1722 թ. Մինաս վարդապետի միջոցով ռուսական իշխանություններին մանրամասն զեկուցագիր է ներկայացնում Թուրքիայում կատարվող ռազմական նախապատրաստությունների մասին, իսկ 1724 թ. ղրիմահայ վաճառական Սապերը գեներալ-լեյտենանտ Մատյուշկինին տվյալներ է հայտնում զորքերի այն տեղաշարժերի մասին, որ սկսել էր ձեռնարկել թուրք-թաթարական կողմը դեպի Ազով¹¹։

Ղրիմահայերի առևտրական գործունեությունը նշանակալից էր, մասնավանդ, Մոսկվայում, ռուսական և ուկրաինական շրջաններում։ Տակավին XIV դարում Ղրիմի Սուդակ (Սուրոթ) քաղաքի անունով Մոսկվայում առաջացել էր վաճառականների մի հատուկ խավ՝ սուրոթցի-հյուրեր անունով, որոնց մեջ կային նաև Ղրիմից ելած հայ վաճառականներ։ XV դարի վերջին քառորդից սկսած, երբ Իվան III ցարի և Մենզլի-Գիրեյի ջանքերով Ղրիմ-Մոսկովյան կապերը աշխույժ բնույթ էին ստացել, հայ վաճառականների այցելությունները Մոսկվա ավելի հաճախակի են դառնում։ Նրանցից ոմանք Մոսկվայում

⁹ Տե՛ս Գ. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952, էջ 199։

¹⁰ Տե՛ս «Сборник русск. ист. об-ва», т. 41, СПб., 1884, էջ 72։

¹¹ Տե՛ս Центр. гос. архив военно-морского флота (ЦГАВМФ), ф. 233, оп. 1, д. 222а, л. 119, 124, ф. 223, д. 228, л. 100։

նույնիսկ իրենց առևտրական տներն են հիմնում: Գրանցից էր վաճառական Պողոսը՝ թաթար խանի և Կաֆայի թուրքական փաշայի հետ կապված միծա-
հարուստ մի անձնավորություն, որի մահից հետո նրա ունեցվածքի հարցը
տարիներ տևող դիվանագիտական բաշխուկի առիթ ծառայեց Մոսկվայի և
Ղրիմի միջև¹²:

XVI—XVIII դարերում տավրիկահայ վաճառականների գործունեությունը
ոռոսական շրջաններում լայն շափերի է հասնում, նրանք սկսում են Մոսկվա
այցելել թև ուղղակի Ղրիմից և թե Աղովի վրայով:

Որոշակի համակարանք տածելով դեպի հյուսիսի հավատակից ժողովուրդը
և ելնելով իրենց առևտրական գործունեության համար սլավոնական շրջան-
ներում բարենպաստ ու աղաս հնարավորություններ ստեղծելու հեռանկարից,
ղրիմահայ վաճառականները մեծ փոթկոտություն և եռանդ էին ցուցաբերում
թաթարական ասպատակությունների հետևանքով Ղրիմ բռնած քրիստոնյա
ղերիների փրկագնման և նրանց հայրենիք տեղափոխելու գործում: Հայ վա-
ճառականների կողմից ռուս գերիների փրկագնումը և հայրենիք վերադարձնե-
լը հաճախակի էին դարձել հատկապես XVII դարում:

Ռուսական շրջանները և առհասարակ հյուսիսի հետ աշխուժացող առև-
տուրը XVIII դարի 30-ական թվականներին թերակղզու հյուսիսային պարա-
նոցում կյանքի է կոչում տարանցիկ առևտրի մի նոր կենտրոն՝ Արմյանսկի
Բալար (այժմ Արմյանսկ) քաղաքը, որի հիմնադիրներն ու բնակիչները Պե-
րեկոպի հայերն էին: Քարավանային առևտրի պահանջները սպասարկող այս
նշանավոր վայրը հայտնի էր իր իշեանատներով, ճաշարաններով, հյուրանոց-
ներով: Այս նույն ժամանակներում ղրիմահայ մի քանի վաճառականներ, ում
Կարապետի գլխավորությամբ, նեժին քաղաքում հիմնել էին իրենց առևտրա-
կան կենտրոնը, որի վրա հենվելով՝ Ղրիմի, Պարսկաստանի, Վրաստանի ու
Թուրքիայի հայ վաճառականները աշխույժ առևտուր էին անում ռուսական և
ուկրաինական շրջաններում:

Առևտրի հետ միասին ղրիմահայերի կյանքում նշանակալից տեղ էին
բռնում արհեստները: Թաթարները, որոնք վարում էին կիսաքոչվորական
կյանք և հիմնականում անասնապահներ էին, չէին զրազվում արհեստագոր-
ծությամբ, և զբաղմունքի այս տեսակը հիմնականում իրենց վրա էին
վերցրել հայերը և հույները: Արհեստավորները հաճախ միավորվում էին համ-
քարությունների մեջ և երբեմն հանդես գալիս նաև առևտրականների դերում:
Համքարությունների մեջ մտնող արհեստավորները միատարր չէին: Այնտեղ
ևս առկա էր դասային շերտավորում: Արդեն XIII դարում Կաֆայում կային
տնտեսապես սնանկացած և պարտքերի մեջ թաղված հայ արհեստավորներ:
Հայ արհեստավորների գործունեությունը նշանակալից էր Կաֆա, Սուրխաթ
և Ղարասուբազար քաղաքներում: Գաղութում զարգացում էին ստացել այն
ժամանակվա արհեստագործության գրեթե բոլոր հիմնական տեսակները՝ կա-
շեգործություն, հյուսնություն, դարբնություն, ոսկերչություն, ջուհակություն,
կոշակարություն, բրուտագործություն և այլ արհեստներ:

Հայ ազգաբնակչության մի ստվար մասը թերակղզու զանազան շրջան-
ներում կապված էր հողի հետ, իր ապրուստը հայթայթում էր այգեգործու-
թյունից, դաշտավարությունից և անասնապահությունից ստացած եկամուտ-

¹² См. в «Сборник русск. ист. об-ва», № 41, էջ 271—272, 282—284, 295;

ներով, Հայերի և հույների շնորհիվ թաթարները ժամանակի ընթացքում րնտեղացան հացահատիկի մշակությանը: Բանջարաբուծությունն ու այգեգործությունը այնքան լայն զարգացում էին ստացել ղրիմահայերի մոտ, որ XV դարում նրանք նույնիսկ պտուղներ և սոխ էին արտահանում¹³:

Ղրիմահայերը զարկ էին տվել խաղողագործությանը և գինեգործությանը: XVIII դարի գերմանացի ճանապարհորդ էռնստ Կլեմանը վկայում է, որ ղրիմահայերը գինին օգտագործում էին «չրի նման»¹⁴: Այգեգործությամբ էին զբաղվում ոչ միայն հայկական գյուղերը, այլև Կաֆա, Սուրխաթ, Ղարասուբազար և այլ քաղաքների հայ բնակչության մի մասը: Ճենովայի հանրապետության սեծովյան գաղթավայրերի 1449 թ. կանոնադրությունը, լուրջ կարևորություն տալով խաղողագործությանը Կաֆայում, արգելում էր այգեկուծի ժամանակ՝ սեպտեմբերի 15-ից մինչև հոկտեմբերի 15-ը, քաղաքում դատական նիստեր գումարելը:

Սակայն հայերի և հույների վերաբնակեցումից հետո (1778) այգեգործությունը Ղրիմում անկում է ապրում: Զբաղեցնելով քրիստոնյա բնակչության նախկին բնակավայրերը, թաթարները, անծանոթ այգեգործական կուլտուրային՝ խոպանի վերածեցին այգիները: «Ղրիմը անկում ապրեց այն պահից, — դրում է ադմիրալ Ն. Ս. Մորգովինովը, — երբ լեռնային մասից գուրս եկան քրիստոնյաները և թաթարները մտան նրանց այգիներն ու տները»¹⁵:

Ղրիմի հայկական գաղութը միատարր չէր: Նրանում առկա էին ժամանակի սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններով պայմանավորված սոցիալական բոլոր խմբերը: Դասային բաժանվածություն գաղութում գոյություն ունեւր նրա սկզբնավորման շրջանից եեթ: Սակայն հետագա դարերում գաղութի բնակչության ստվարացմանը և առևտրի, արհեստների ու հողագործության զարգացմանը զուգընթաց այն գնալով առավել պարզորոշ է դառնում: Ունևոր դասը ներկայացնում էին հարուստ վաճառականները, հողատերերը, վաշխառուները, արհեստավորության առավել կարող շերտը, եկեղեցին՝ իր հողամասերով և եկամտաբեր այլ աղբյուրներով:

Հայտնի է, որ XIII դարից ի վեր նյութապես ուռճացած հայ առևտրականներից շատերը կրում էին «պարոն» տիտղոսը: Այդպես էր նաև Ղրիմում: Այստեղ հարուստ դասակարգի ներկայացուցիչները կրում էին իշխան, խոջա, պարոն, էմիր, բեյ և այլ հորջորջումներ: Կաֆայի մեծահարուստ ազնվականական դասի ներկայացուցիչներն էին Պահլավունիք, Մուղալենք, Դարիջանենք և Աղամալենք կոչվող գերդաստանները¹⁶: XV դարի 70-ական թվականներին Կաֆայի հայության քաղաքական-կրոնական պայքարը փորձում էին իրենց ցանկացած հոռնով տանել 10 հայ մեծահարուստ դրամատեր-բանկիրներ: Ճենովացիների տիրապետության շրջանում Կաֆայի հայ ունևոր վերնախավը գործակցում էր ճենովացի պաշտոնեության և ունևոր դասի հետ՝ ընդդեմ իր ազգակից հայ աշխատավորության: Դասակարգային սանդուղքի մյուս ծայրում գտնվում էին քայքայված արհեստավորները, աշխատավոր գյուղացիները, որոնք ժամանակի ձեռագրերում հիշվում են ռամիկ, հասարակ

¹³ Сѣ'и П. Н. Сумароков, Досуги Крымского судьи, ч. II, СПб., 1805, էջ 203:

¹⁴ „Orient et Byzance“, IV, 2, Paris, 1930, էջ 348.

¹⁵ «Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России», книга шестая, Одесса, 1873, էջ 364:

¹⁶ Сѣ'и Մատենադարան, ձեռագիր № 7442, էջ 281:

ժողովուրդ անունների տակ: Կաֆայում և Սուդակում XIV—XV դարերում կային նաև վարձու բանվորներ:

Հայ աշխատավորությունը Ղրիմում ենթարկվում էր կրկնակի շահագործման՝ աղզային և սոցիալական: Մի կողմից նա կրում էր զաղուժի ունեւոր վերնախավի, մյուս կողմից՝ ճենովացի և թուրք-թաթարական շահագործողների լուծը: Դեռևս ճենովացիների տիրապետության շրջանում թերակղզու հարավ-արևելյան ձախարհին բնակություն հաստատած հայերը վճարում էին հողային, աղի և պարենային հարկ, գլխահարկ, շինարարության հարկ և տարատեսակ մաքսեր: XIV դարի կեսերին տեղացի բնակչության մեջ ճենովացիներին ամենից բարձր գլխահարկ վճարում էին հայերը. հուլյների 179 և հրեաների 75 սոմոյի դիմաց նրանցից վերցնում էին 749 սոմո գլխահարկ¹⁷: XV դարի կեսերին Ղրիմի ճենովական ուղորտում ապրող տեղացի բնակչության տնտեսական վիճակը այնքան էր ծանրացել, որ հարկերի գանձումը դարձել էր անհնարին: «Վերջին երկու ամիսների ընթացքում հարկ ենք նշանակել,—գրում էր Կաֆայի հյուպատոսը Ճենովա,—բայց մեզ թվում է, որ այժմ ժամանակը չէ հայերից, հուլյներից և այլ ժողովուրդներից այն հավաքել: Մենք չգիտենք որտեղից գտնել հարկատուներ, որովհետև այստեղ դրամ ունեցող մարդիկ չկան»¹⁸: Ճենովական վարչությանը նշանակալից եկամուտ էին բերում մաքսերը: 1449 թ. կանոնադրությամբ մաքս էր վերցվում արվարձաններից Կաֆա բերվող 15 տեսակի մթերքների դիմաց¹⁹:

Հայերից և հուլյներից գանձվող հարկերը կազմում էին խանի եկամուտների գլխավոր աղբյուրը: Միայն խանական գանձարանին նրանք վճարում էին ուշուր՝ բերքի տասներորդը, զաբյաթ՝ անասուններից և թռչուններից ստացված եկամտի 1/6-ը, պետիր՝ հոգևոր հարկ, գլխահարկ: Մինչև 1777 թ. առանձին հարկեր էին գանձվում խանական պաշտոնյաների համար:

Հարկային լուծը հայ աշխատավորության վրա ավելի է ծանրանում 1475 թ. հետո, երբ թաթար խանից բացի նրանց սկսեցին հարկադրել նաև թուրքական իշխանությունները: Հարկերն ու մաքսերն այնքան ավելացան, որ միայն Կաֆայի, Նվապատորիայի ու Բալակլավայի նավահանգիստներից դանձվող հարկերից թուրքական սուլթանը տարեկան 20 հազար ակչե բաժին էր հանում խանին, զաղա-սուլթանին և նուր-էդդինին²⁰: Հարկադրվել էին Կաֆայի հայկական եկեղեցիները. սրանց դիմաց քաղաքի հայ համայնքը ամեն տարի թուրքական գանձարանն էր մուծում որոշակի քանակությամբ հարկեր: Թուրքական փաշային անմիջականորեն ենթակա Կաֆայում հարկերն այնքան էին ծանրացել, որ դրանց պատճառով քաղաքի բնակչությունը XVII դարի 20-ական թվականներին սկսում է փախչել Ղարասուբազար: Թե՛ ճենովացիները և թե՛ թաթարները հարկերի դանձումը տալիս էին կապալով, որն ավելի

¹⁷ Sб'и И. А. Гольдшмидт, Каффа—генуэзская колония в Крыму в конце XII—первой половине XV вв. (диссертация), М., 1952, էջ 247:

¹⁸ „Atti“, VI, էջ 387.

¹⁹ Sб'и «Записки Одесского об-ва истории и древностей» (այսուհետև՝ ЗООИД), т.У, Одесса, 1863, էջ 720—721:

²⁰ Sб'и В. М. Смирнов, Крымское ханство под верховодством Османской порты до начала XVIII в., Казань, 1887, էջ 823:

էր ծանրացնում հարկատուների վիճակը: Կաֆայի հյուպատոսը հարկը կապալառուներին էր հանձնում հրադարտկային աճուրդի միջոցով:

Թաթար-թուրքական իշխանությունների կողմից դանձվող հարկերն ու մարսերը, ինչպես և կատարվող պարհակները ժամանակի տոհմաշնչերի համեմատ փոխում էին իրենց ձևերն ու չափերը: Այդ տահանջները անհուղադր էին դառնում, մանավանդ, թաթարների կողմից ավարառուական նստատակներով պարբերաբար ձեռնարկած ասպատակությունների և թուրքական լինվորականության ռադմական միջոցառումների նախօրյակին: Վարելով անարտադրողական կյանք, թաթար ֆեոդալական ավագանին իր աղյուստի հիմնական միջոցներից մեկը դարձրել էր ասպատակությունները, որոնց ժամանակ կողոպտում և Ղրիմ էր բերում մեծ քանակությամբ ավար ու գերիներ: Միայն XVII դարի 20—30-ական թվականներին Ղրիմի հայերին թուրքերը մի քանի անգամ «տէֆտէր արին», այսինքն հարկադրման նպատակով մարդահամար կատարեցին և մեծ քանակությամբ դրամ ու պարեն վերցրին²¹:

Թաթարներն ու թուրքերը չէին բավարարվում «օրինական» տուրքերով: Իրենց տիրապետության շրջանում (XIII—XVIII դարեր) թաթարները ամեն մի առիթով «դողման» ու «երերման» մեջ էին դնում ղրիմահայ զաղթօջախները, կողոպտում ու սրի քաշում նրա բնակիչներին:

Ղրիմի հայ բնակչությունը մշտապես ենթակա է եղել աղդային-կրոնական հետապնդումների թե՛ ճենովացիների և թե՛ թաթարների կողմից: Կաթոլիկությունը տարածելու նպատակով 1318 թ. Հոռոմը Կաֆայում ստեղծում է իր նպիսկոպոսությունը: 1333 թ. այստեղ իրենց վանքն են հիմնում հայ դոմինիկյան միաբանները: Ղրիմի հայերին կաթոլիկացնելու համար հռոմեական եկեղեցին դիմում էր զանազան միջոցների՝ համոզելուց սկսած մինչև բռնություն: Ղրիմահայությունը վճռականորեն դիմադրում էր քարոզիչների այդ միտումներին, որոնց նպատակը ի վերջո նրան ձուլելն էր: Ղրիմահայերի՝ ուղղային եկեղեցու համար կաթոլիկությանը հարյուրամյակներ շարունակ ցույց տված դիմադրությունը միաժամանակ սոցիալական պայքարի երանգ ուներ, որովհետև այն ուղղված էր զաղութի առևտրա-վաշխառուական վերնախավի մի մասի դեմ, որը միտում էր ճենովացիներին հավասար արտոնություններ ստանալ առևտրի մեջ և այդ պատճառով էլ հարում էր կաթոլիկությանը: Բայց կաթոլիկ քարոզիչների ջանքերը հիմնականում մնացին անհետևանք, մանավանդ 1453 թ. Կոստանդնուպոլսի անկումից հետո, երբ թուրքերի դեմ Արևմուտքի օգնությունը ասպահովելու հույսերը ջարդուփշուր էղան:

1768—1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը ճակատագրական եղավ Ղրիմի հայկական գաղութի համար: Պատերազմից հետո ցարական կառավարությունը, ելնելով քաղաքական-տնտեսական որոշակի միտումից, ձեռնամուխ է լինում ղրիմահայերի և հույների տեղահանմանը և վերաբնակեցմանը Ադուլի նահանգում: Տեղահանվեցին 12.598 հայեր:

Այդ տեղահանմամբ միջնադարյան ղրիմահայ գաղութը վերանում է: Սակայն հետագայում Եկատերինոսլավից հայ կաթոլիկ համայնքի՝ Ղարասու-բազար վերագառնալու և Նոր Նախիջևանից, Թուրքիայից ու այլ վայրերից նոր գաղթականների Ղրիմ անցնելու հետևանքով թերակղզու վրա կրկին հաստատվում է հայ բնակչություն:

²¹ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հատ. I, էջ 213—226:

Իր դոլոմիտե հարյուրամյակների ընթացքում Ղրիմի հայկական գաղութը սերտ կապեր է հաստատել Հայաստանի և Կիլիկիայի, ինչպես նաև Լիվի, Կոստանդնուպոլսի, Մոլդավիայի, Հյուսիսային Կովկասի և հայաշատ այլ վայրերի հետ։ Հայրենիքի և հայ գաղթօջախների հետ ունեցած մշտական կապը մեծապես նպաստում էր աղգային մշակույթի պահպանմանն ու զարգացմանը։

Ղրիմի Ս. Խաչ վանքը

Հայ ազգային մշակույթի շատ ճյուղեր՝ դպրոցներ, ճարտարապետություն, գրականություն, գրչություն, մանրանկարչություն, գեղարվեստական արհեստագործություն և այլ բնագավառներ միջնադարյան Ղրիմում բավականին ծաղկուն վիճակ էին ապրում։ Չնայած շրջապատող միջավայրից կրած որոշ ազդեցության, հայ մշակույթն այսուհի պահպանել էր իր ազգային կնիքն ու հայ ժողովրդի բազմադարյան մշակույթի լավագույն ավանդույթները։ Ավելին, մշակութային մի շարք մարզերում (մասնավորապես ճարտարապետության և բրուտագործության) Ղրիմում բնակվող մյուս ժողովուրդները որոշակի ազդեցություն են կրել հայկականից²²։

Ղրիմահայ մշակույթի զարգացմանը նշանակալից ծառայություն են մատուցել միջնադարյան դպրոցները։ Հայկական բազմաթիվ դպրոցներ կային Կաֆայում, Սուրխաթում, Ղարասուբազարում, Սուրբ Խաչ վանքում և այլուր։ Թեև դպրոցները գործում էին վանքերին ու եկեղեցիներին կից, սակայն աստվածաբանության հետ միասին աշակերտներին տրվում էին նաև աշխարհիկ գիտելիքներ, ուսուցանում էին փիլիսոփայություն, գրչության արվեստ, երաժշտություն, մանրանկարչություն, տոմարագիտություն և այլ առարկաներ։

Ղրիմը հայ գրչության աչքի ընկնող կենտրոններից էր։ Այստեղ էին դասնվում գրչության նշանավոր օջախներ Կաֆան, Սուրխաթը, Ղարասուբազարը։ Միջնադարի թոհ ու բոհից վրկվել և մեզ են հասել Ղրիմահայոց ավելի քան 240 ձեռագրեր։ Ղրիմում իրենց ժրաշան գործունեությունն էին ծավալել «մեծանուն և բազմաբեղուն» գրիչ Նատերը՝ գրչական իր ամբողջ տոհմով հանդերձ (XIV դար), Քրիստոստուրը, Թադևոս Ավրամենցը և Օղսենտը (XV դար), Զաքարիա աբեղան, Նիկողայոս Մելանավուրը, Հովակիմ Նրեցը (XVII դար), Գրիգոր Նրեցը (XVIII դար) և շատ ուրիշներ։

Ղրիմի հայկական մշակույթի փայլուն էջերից է բանաստեղծ-տաղասացների ստեղծագործությունը։ Սրանց գործունեությունը առանձնապես ծաղկուն վիճակ էր ապրում XVII դարում։ Այդ ժամանակ են ստեղծագործել նշանավոր տաղասացներ Սիմեոն, Խասպեկ, Վարդան, Վրթանես Կաֆացիները, Ստեփանոս Թոխաթեցին, Մարտիրոս Ղրիմեցին և ուրիշներ։

Գիտության մի շարք ճյուղերի նկատմամբ Ղրիմահայերը ցուցաբերել են որոշակի հետաքրքրություն։ Դպրոցներում և վանքերում ուսումնասիրվում էին փիլիսոփայություն, տոմարագիտություն, բնագիտություն, բժշկագիտություն։ Բժշկության մեջ հայերն այնքան էին առաջադիմել, որ թաթար խաները, ըստ մեծի մասին, նրանց էին վստահում իրենց ապաքինումը²³։

Տավրիկյան աշխարհում Ղրիմահայերը ծավալել էին շինարարական լայն գործունեություն։ Նրանք կառուցել էին բազմաթիվ շենքեր, որոնց ճարտարապետությունը խարսխված է հայ շինարարական արվեստի ավանդույթների վրա։ Այդ կառույցներից են Հին Ղրիմ քաղաքին մերձակա Սուրբ Խաչ վանքը (1358), Հովհաննես Մկրտչի (1348) և Հրեշտակապետաց (1408) եկեղեցիները Կաֆայում, Բախչելի գյուղի սբ. Փրկչի վանքը (XIV—XV դարեր) և այլն։ XV դարում, ճենովացիների համաձայնությամբ, հյուսիսից թաթարական հարձակումների դեմն առնելու նպատակով, հայերը Կաֆան շրջապատում են աշտարակակիր երկրորդ պարսպով, որ կրում էր Հայոց-բերդ անունը։

²² Տե՛ս А. Л. Якобсон, Средневековый Херсонес (XII—XIV), М.—Л., 1950, էջ 79—109, 117—119։

²³ Տե՛ս В. Х. Кондорак, Ук. соч., т. 3, ч. 10, էջ 59։

Նշանակալից էր հայ համայնքների ջրաշինարարական գործունեությունը հարավ-արևելյան Ղրիմում, ուր խմելու ջրի հարցը լուրջ գծավարություն էր ներկայացնում: Տակավին 1316 թ. Կաֆայի հայ եպիսկոպոսը կառուցում է ջրմուղ: Ժամանակի տեխնիկայի վերջին խոսքին համապատասխան հայ ջրաշինարարները նման ջրմուղներ են կառուցել Կաֆայից 12 կմ հեռավորության վրա գտնվող Դվույակոբնի ծովածոցում, Սուրբ Խաչ վանքում, Թոփլի հայկական դյուղում²⁴: Հայկական հինավուրց ավանդույթին համապատասխան՝ ղրիմահայոց մոտ, լայն տարածում էին գտել աղբյուր-հուշարձանների կառուցումը և խաչքարեր կանգնեցնելը:

2. ՈՒԿՐԱՆԱՅԻ ԵՎ ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ ԳԱՂԹՈՋԱԽՆԵՐԸ

Միջնադարյան Լեհաստանի և Ուկրաինայի հայկական գաղթօջախները հիմնականում գտնվում էին ներկայիս Արևմտյան Ուկրաինայի հողերում՝ Գալիցյան Ռուսիայում, Վոլինում և Պոդոլիեում: XIV դարի կեսերից այս երկրամասերն անցան Լեհաստանին և այդ պատճառով էլ տեղի հայկական գաղթօջախները հետագայում պատմության մեջ հիշատակվում են որպես Լեհաստանի (կամ Ռեչ Պոսպոլիտայի) հայկական գաղթավայրեր:

Հայերի՝ ուկրաինական հողերում զանգվածաբար հաստատվելու մասին հնագույն գրավոր ավանդությունները վերաբերում են XI դարին: Ըստ այդմ 1062 թ. Գալիցիայի և Վոլինի իշխան Ֆլոդոր Դմիտրիեվիչը իր երկիրն է հրավիրում հայերի մի մեծ խմբի՝ ընձեռնելով նրանց զանազան իրավունքներ և արտոնություններ²⁵: Այս ավանդության մի այլ վարկածով այդ նույն թվականին իշխան Իդյասլավի հրավերով Կիև է գնում հայ ռազմիկների 20 հազարանոց մի խումբ՝ պոլովցիների դեմ մղվող պատերազմին մասնակցելու համար: Հետագայում հայ ռազմիկների մեծ մասը բնակություն է հաստատում այնտեղ և զբաղվում արհեստներով, առևտրով ու հողագործությամբ²⁶:

Թեև այս տեղեկությունները կրում են ավանդությունների բնույթ, սակայն, մի շարք ուսումնասիրողների կարծիքով, հեռու չեն իրական հիմքերից, մանավանդ, եթե հաշվի առնենք XI դարի կեսերից Հայաստանում ստեղծված քաղաքական և տնտեսական ծանր վիճակը:

Բացի ավանդություններից, պահպանվել են նաև խիստ սակավաթիվ, բայց բավական ստույգ և արժանահավատ պատմական փաստեր, որոնք անառարկելիորեն վկայում են, որ դեռ XI—XII դարերում Կիևում գոյություն է ունեցել հայկական գաղթօջախ: Այսպես, ըստ Կիև-պեչորյան «Հարանց վարքի» մեջ զետեղված Ադապիտի վարքի, XI—XII դարերում Կիևյան Ռուսիայի իշխաններ Վսեվոլոդ Յարոսլավովիչի (1077, 1078—1093) և, ապա, Վլադիմիր Վսեվոլոդովիչ Մոնոմախի (1113—1125) կառավարման ժամանակաշրջանում Կիևում բնակվել են հայեր, որոնց առանձին ներկայացուցիչներ կապեր են ունեցել նույնիսկ իշխանական տների հետ: Այդ ժամանակ Կիևում ապրել է մի հայ բժիշկ, որը բուժում էր Ալեքսանդրիայից բերված դեղաբույսերով իր

²⁴ Տե՛ս «Известия Гос. географического общества», № 79, вып. 7, М., 1939, էջ 1044:

²⁵ Տե՛ս Ks. Zachariasiewicz, Wiadomosc o ormlanachw Polsce, Lwow, 1842, էջ 16:

²⁶ Տե՛ս S. Baracz, Rys trzech ormlanskich, Tarnopol, 1869, էջ 60—61 (այսուհետև՝ Rys):